

امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم

علی رزاقی

چکیده

برخورداری از امنیت غذایی و غذای سالم و کافی ابتدایی ترین حق از حقوق هر انسانی است که متأسفانه در جهان امروز بسیاری از آن بی بهره‌اند. با توجه به اینکه بر دامنه این بحران در دهه‌های پیش رو افزوده خواهد شد، در این مقاله سعی شده است تا نگاه قرآن کریم به مفهوم امنیت غذایی مورد واکاوی قرار گیرد. برای نیل به این هدف ابتدا، تعریف «امنیت غذایی» در مجامع معتبر علمی غرب آورده شده است و سپس با بررسی آیات قرآنی مرتبط با مفاهیم تغذیه و کشاورزی تلاش گردیده است تا تعریفی براساس آیات قرآن برای آن ارائه گردد. تعریف قرآنی ارائه شده در این مقاله از این قرار است: «تولید آگاهانه و مدبرانه انواع غذاهای طیب و حلال در جامعه اسلامی بدون وابستگی به غیرمسلمانان و توزیع عادلانه آن به طوری که تمام افراد جامعه، دسترسی دائم به غذا داشته و از تأمین آن در آینده نیز مطمئن باشند و از آن بدون اسراف مصرف کنند.»

شاید بتوان این تعریف را به نظام اقتصادی نیز تعمیم داد با این بیان که نظام اقتصاد اسلامی بر مبنای تولید مدبرانه، توزیع عادلانه و مصرف بدون اسراف بنیان نهاده شده است.

واژگان کلیدی

امنیت غذایی؛ توسعه کشاورزی؛ رزق؛ طیب؛ حلال؛ تنوع تغذیه؛ اسراف.

امنیت غذایی از دیدگاه قرآن کریم

قرآن کریم آخرین کتاب آسمانی و معجزه جاودان خاتم النبیین دربر دارنده هر خرد و کلانی است و همواره فانوس نجات جویندگان حقیقت و مشعل هدایت پویندگان صراط مستقیم بوده است.

اگر چه تمدن اسلامی در قرون سوم تا نهم هجری به مدد این نور الهی از رشد و بالندگی خاص برخوردار شد اما متأسفانه به علت افساد طاغوت‌های زمانه رو به افول نهاد.

تاریخ نشان می‌دهد که با ظهور رنسانس در قرون ۱۴ و ۱۵ میلادی هنگامی که اروپا تلاش خود را برای نجات از یوغ خرافات کلیسای منحرف آغاز کرد، بذر علوم جدید نیز کاشته شد.

این علوم براساس تجربه و مشاهده عینی از پدیده‌های محسوس بنیان نهاده شده‌اند، دارای ساختاری نسبی و متکثر و گاه متناقض هستند و هدفی جز افزایش منافع مادی انسان اومانیت ندارند. شاید از همین روست که علی‌رغم داعیه جهان شمولی لیبرالیسم مبتنی بر پیشرفت‌های بسیار در فناوری و علوم جدید، تمدن غرب هنوز از پاسخگویی به برخی از ابتدایی‌ترین نیازهای بشر در مانده است که بی‌شک یکی از مهمترین آنها ایجاد امنیت غذایی است.

در این مقاله ابتدا تعریف موجود از امنیت غذایی در محافل علمی غرب بیان گردیده و سپس با استفاده از آیات شریفه مرتبط با این مفهوم تلاش شده است تا تعریفی قرآنی برای آن ارائه گردد.

البته منظور این نیست که ما فی‌المثل در پی کشف فرمول‌های شیمیایی در قرآن باشیم بلکه قرآن کریم کتاب هدایت است و یگانه راه توحید را بر مردمان تمام دوران‌ها نمایان می‌سازد.

امید است که ما مسلمانان خود را باز شناسیم و با اتکال به خداوند متعال و اتکا به دو گنجینه بی‌پایان و جدای‌ناپذیر قرآن و اهل بیت (ع) به اهداف عالی اسلام عزیز در رسیدن به علم حقیقی توحید مدار نائل آییم.

۱- تعریف امنیت غذایی از سوی بانک جهانی و F.A.O^۱

تاکنون تعاریف مختلفی از امنیت غذایی توسط افراد و نهادهای گوناگون ارائه شده است اما مقبول‌ترین تعریف که بیش از همه مورد رجوع قرار گرفته، تعریفی است که بانک جهانی در سال ۱۹۸۶ ارائه کرد.

"Access by all people at all time to enough food for an active and healthy life" (دسترسی همه مردم در همه زمان‌ها به غذاهای کافی جهت زندگی

سالم و فعال).

علمی
رژانه

این تعریف لزوم دسترسی تمام مردم به غذای کافی جهت داشتن زندگی سالم و فعال را متذکر می‌شود و ناظر بر ۴ محور اصلی می‌باشد که هر یک شاخصی برای ارزیابی وجود یا عدم وجود امنیت غذایی در یک ناحیه یا جامعه معین در نظر گرفته می‌شود. در سال‌های اخیر نیز بیشتر تحقیقات درباره امنیت غذایی بر همین ۴ محور متمرکز بوده است.

۱-۱- فراهم بودن غذا^۲

در طول تاریخ همواره منازعات بسیاری بین انسان‌ها برای در دست گرفتن منابع مکفی غذایی در گرفته است، نوآوری در عرصه علم و فن‌آوری نیز گرچه باعث افزایش این منابع گشته اما متأسفانه به حفظ پایداری این منابع کمتر توجه شده است.

۲-۱- دسترسی به غذا^۳

یک محور از امنیت غذایی، دسترسی یکسان به غذا توسط انسان‌ها است. عدم تساوی در جوامع منجر به معضلات بزرگی گشته است و هدف بیشتر کمک‌های غذایی نیز در وهله اول غلبه بر این وضع نامساعد اجتماعی بوده که البته موفقیت بسیار محدودی نصیب این تلاش‌ها شده است.

۳-۱- مطلوبیت غذا^۴

امنیت غذایی مستلزم آن است که میزان مناسب از غذا در دسترس همگان باشد تا سلامت انسان و پایداری در تولید، توزیع و مصرف تضمین شود.

۴-۱- پایداری^۵

یک نظام غذایی پایدار بایستی با توجه به حفظ قابلیت نسل‌های آینده جهت برآوردن نیازهایشان تنظیم گردد. (F.A.O, 2002)

۲- بحث و بررسی آیات مرتبط با مفهوم امنیت غذایی

۱-۲- شباهت نعمات دنیوی و بهستی برای مومنان

﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رُزِقُوا قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَأُتُوا بِهِ مُتَشَابِهًا وَلَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَالِدُونَ﴾

آیه ۲۵ از سوره مبارکه بقره سرنوشت مومنان را بیان می‌کند و نخست می‌گوید: «به آنها که ایمان آورده و عمل صالح انجام داده اند بشارت ده که برای آنها باغ‌هایی از بهشت است که نهرها زیر درختانش جاری است».

می‌دانیم که باغ‌های فاقد آب دائم، بایستی آب مورد نیاز خود را گهگاه از خارج

وارد کنند در نتیجه طراوت زیادی نخواهند داشت و طراوت از آن باغی است که همیشه آب در اختیار دارد. آب‌هایی که متعلق به خود آن است و قطع نمی‌شود، خشکسالی و نقصان آب آنرا تهدید نمی‌کند و چنین است باغ‌های بهشت سپس ضمن اشاره به میوه‌های گوناگون این باغ‌ها می‌گوید: «هر زمان از این باغ‌ها میوه‌ای به آنها داده شود». «می‌گویند این همان است که پیش از این نیز به ما داده شده بود». مفسران بر این جمله تفاسیر مختلفی ذکر کرده‌اند اما یک نظر بر آن است که مومنان هنگامی که میوه‌های بهشتی را می‌بینند آن را مشابه میوه‌های دنیا می‌یابند و خاطره نعمات دنیوی بر آنها زنده می‌شود. و البته هیچ مانعی ندارد که جمله مذکور اشاره به این مفهوم باشد چرا که الفاظ قرآن گاه دارای چندین معنی هستند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

علمی رزاقی

از این آیه چنین می‌توان نتیجه گرفت که جامعه اسلامی می‌تواند به گونه‌ای ساخته شود که به بهشت موعود شباهت داشته باشد. چرا که خداوند نعمات خود را برای مومنین در دنیا و آخرت مشابه هم آفریده است.

۲-۲- دسترسی دائم به غذا

﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أُكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ﴾

آیه ۳۵ از سوره مبارکه رعد «وصف بهشتی که به متقین وعده داده شده این است که از زیر درختان آن نهرها جاری است، میوه و سایه‌اش همیشگی است این فرجام پرهیزگاران است اما فرجام کافران آتش دوزخ است». در این آیه عبارت ﴿اکلها دائم﴾ وجود دارد یعنی «خوردنی‌هایی که همیشه وجود دارد».

چنانکه قبلا در آیه ۲۵ بقره بیان شد، بین دنیا و آخرت برای مؤمنان شباهت

وجود دارد و مؤمنان زمانی که نعمات بهشتی را می‌بینند به یاد نعمات دنیوی می‌افتند و این گونه نتیجه‌گیری کردیم که جامعه اسلامی و نعمات آن به بهشت و نعماتش شبیه می‌باشد. در صورتی که این دو فرض را در کنار هم قرار دهیم می‌توان چنین استنباط کرد که در جامعه اسلامی دسترسی به خوراک و مواد غذایی بایستی همیشگی بوده و غذا به طور دائم در دسترس مسلمانان باشد (نظر نویسنده).

﴿وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِّنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِأَنْعَمِ اللَّهِ فَأَذَاقَهَا اللَّهُ لِيَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾ وَلَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١١٣﴾ فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللَّهُ حَلَالًا طَيِّبًا وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١١٤﴾ إِنَّمَّا حَرَّمْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَالْخَنِزِيرَ وَمَا أَهْلَ لِيَعْبِيَ اللَّهُ بِهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ ﴿١١٥﴾﴾

در آیات ۱۱۲، ۱۱۳ و ۱۱۴ سوره مبارکه النحل خداوند نخست می‌فرماید برای آنها که ناسپاسی نعمت می‌کنند مثلی زده، منطقه آبادی^۶ که در نهایت امن و آرام بود (آمنه) این آبادانی آن چنان امن و امان بود که ساکنانش با اطمینان در آن زندگی کرده و هرگز دچار کمبود و به تبع آن مهاجرت نمی‌شدند (مطمئنه) و این قریه آمنه و مطمئنه به گونه‌ای بود که روزی مورد نیاز مردمش به طور وافر از هر مکانی به سوی آنها می‌آمد. اما سرانجام این مردم کفران نعمت خدا کردند و خداوند لباس گرسنگی و ترس بر آنها پوشانید (جوع و خوف) و دچار عذاب الهی شدند سپس خداوند از ما می‌خواهد با مشاهده چنین نمونه‌هایی در راه غافلان و ظالمان گام نگذاریم «شما از آنچه خدا روزیتان کرده حلال و پاکیزه بخورید و شکر او را بجای آرید اگر او را بپرستید». در این که این قریه مکه بوده یا سرزمین سبا در یمن و یا این واقعه در تاریخ بنی‌اسرائیل اتفاق افتاده بین مفسران اختلاف است اما به هر حال از آنجا که تاریخ مناطق بسیاری را به یاد دارد که

گرفتار چنین سرنوشتی شده‌اند، مشکل مهمی در تفسیر این آیه باقی نمی‌ماند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

در آیات فوق برای این منطقه آباد و پربرکت سه ویژگی با خاصیت علی و معلولی ذکر شده است. (۱) امنیت جامعه (۲) اطمینان اجتماعی از آینده پیش رو (۳) بهره‌مندی از مواهب اقتصادی.

البته مشهود است که اگر در جامعه ای امنیت نباشد اطمینانی نیز به زندگی وجود نخواهد داشت تا توسعه اقتصادی حاصل شود.

خلاصه این که در جامعه اسلامی نعمات سه‌گانه دنیوی شامل: امنیت، اطمینان اجتماعی و بهره‌مندی از مواهب دنیوی که قطعا رزق حلال و طیب از مهمترین آنهاست بایستی مهیا باشد تا بتوان به نعمت بزرگ‌تر و تکمیل‌کننده آنها یعنی شریعت و عمل به آن دست یافت.

۴- اطمینان از دست‌یابی به غذا

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾ ﴿۱۲۶﴾

در آیه ۱۲۶ سوره بقره حضرت ابراهیم دو درخواست از خدا دارد، قرآن می‌گوید: «به خاطر بیاورید هنگامی که ابراهیم عرض کرد پروردگارا این سرزمین را، شهر امن (مکه) قرار ده». و با توجه به آیه پیش از آن دعای ابراهیم (ع) به اجابت رسید و خداوند امنیتی از نظر ظاهر و باطن به آن بخشید. دومین تقاضای ابراهیم این است که اهل این سرزمین را - آنها که به خدا و روز جزا ایمان آورده‌اند - از ثمرات گوناگون روزی بخش. در این که منظور از ثمرات چیست؟ مفسران نظرات گوناگون دارند ولی ظاهراً ثمرات یک معنی وسیع دارد

که هرگونه نعمت مادی اعم از مواد غذایی، میوه‌ها و حتی نعمات معنوی را نیز شامل می‌شود. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

جالب آن که ابراهیم نخست تقاضای امنیت و سپس درخواست مواهب اقتصادی می‌کند این خود اشاره‌ای است به این حقیقت که امنیت و اقتصاد در یک جامعه با هم ارتباط تنگاتنگ داشته و شاید لازم و ملزوم هم باشند (نظر نویسنده). این نکته نیز قابل توجه است که حضرت ابراهیم این درخواست را تنها برای اهل ایمان می‌کند و این مطلب، وجود امنیت غذایی و دسترسی بی‌دغدغه و توأم با احساس امنیت روانی به غذا را لازمه جامعه اسلامی می‌داند. در ادامه آیه نیز خبر از بهره کم کفار از مواهب الهی داده شده که می‌تواند در آسیب‌شناسی کشاورزی و عدم امنیت غذایی، قحطی و گرسنگی در جوامع مورد توجه قرار گیرد.

۵- روزی‌های پاک (طبیات رزق)

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾

از آنجا که قرآن در مورد انحرافات ریشه‌دار از روش تأکید و تکرار استفاده می‌کند و در این آیات به مسأله تحریم بی‌دلیل پاره‌ای از غذاهای حلال و سالم در عصر جاهلیت اشاره کرده منتهی روی سخن را به مؤمنان کرده می‌فرماید: «ای افرادی که ایمان آورده‌اید از نعمات پاکیزه‌ای که به شما روزی داده‌ایم بخورید و شکر او را به جای آورده و او را بپرسید». تکیه روی کلمه طیب همگان را متوجه این دستور اسلامی می‌سازد که از غذاهای ناپاک چون گوشت مردار، درندگان، حشرات و مسکرات بپرهیزند.

در آیات بسیار دیگری خداوند از مردم خواسته که از روزی‌های پاک بخورند از جمله در آیه ۱۶۸ سوره مبارکه بقره ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلالاً طَيِّباً وَلَا تَتَّبِعُوا

حُطُوتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴿۱۳۸۱﴾ می‌فرماید: «ای مردم از آنچه در زمین است حلال و پاکیزه بخورید و از گام‌های شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شماست.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

قابل توجه این که خطاب‌هایی که در قرآن مربوط به استفاده از غذاهاست کم نیست و معمولاً با دو قید حلال و طیب همراه است، حلال چیزی است که ممنوعیتی نداشته باشد و طیب به چیزهای پاکیزه گفته می‌شود که موافق طبع سالم انسانی است نقطه مقابل خبیث که طبع آدمی از آن متنفر است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

۶- بهره‌مندی از انواع غذا و محصولات کشاورزی

﴿رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ فَاجْعَلْ أَفْنِدَةً مِّنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِّنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ ﴿۱۳۸۱﴾

در آیه ۳۷ سوره مبارکه ابراهیم، حضرت ابراهیم (ع) پس از ساکن کردن فرزندان در سرزمین مکه برای آنها از پیشگاه خداوند متعال چنین می‌خواهد ﴿... و ارزقهم من الثمرات لعلهم يشكرون﴾ یعنی «به انواع ثمرات روزیشان ده شاید که شکر گذارند.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

﴿هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسِيمُونَ يُبْثُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿۱۳۸۲﴾

در آیات ۱۰ و ۱۱ از سوره مبارکه نحل، خداوند ابتدا می‌فرماید: او کسی است که از آسمان آبی فرو فرستاد، آبی حیات‌بخش، زلال و خالی از هرگونه آلودگی که شما از آن می‌نوشید و نیز گیاهان و درختانی از آن به‌وجود می‌آید که حیوانات خود را در آن چرا می‌دهید. سپس این مسأله را این‌گونه ادامه می‌دهد به وسیله آب باران برای شما زراعت می‌روپاند و نیز زیتون و نخل و انگور را و

خلاصه از تمام میوه‌ها ﴿من کل ثمرات﴾، در اینجا زرع هرگونه زارعتی را شامل می‌شود، زیتون هم نام آن درخت مخصوص است و هم میوه آن، نخیل هم به معنای مفرد و هم به معنای جمع استعمال می‌شود اعناب جمع عنبه به معنی انگور است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

﴿مُخْتَلِفًا أَلْوَانُهَا وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بَيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾

در آیه ۲۷ از سوره مبارکه فاطر نخست می‌گوید «آیا ندیده‌ای خداوند از آسمان آبی نازل کرد و به وسیله آن میوه‌ها به وجود آورده‌ایم با الوان مختلف» شروع این جمله با استفهام تقریری ضمن تحریک حس کنجکاوی انسان‌ها اشاره به وضوح و بدیهی بودن مطلب است که هر کس بنگرد واقعیت را می‌بیند. «الوان» ممکن است به معنی رنگ‌های ظاهری میوه‌ها باشد و ممکن است کنایه از تفاوت در انواع، طعم، ساختار و یا خواص گوناگون آنها باشد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِّنْ مَّاءٍ غَيْرِ آسِنٍ وَأَنْهَارٌ مِّنْ لَّبَنٍ لَّمْ يَتَغَيَّرَ طَعْمُهُ وَأَنْهَارٌ مِّنْ خَمْرٍ لَّذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ وَأَنْهَارٌ مِّنْ عَسَلٍ مُّصَفًّى وَلَهُمْ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِّن رَّبِّهِمْ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾

- آیه ۱۵ از سوره مبارکه محمد (ص)، پنجمین موهبتی را که برای اهل بهشت نام می‌برد ﴿وَلَهُمْ فِيهَا مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ﴾ و برای آنها در بهشت از تمام انواع میوه موجود است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

جمله ﴿كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾ در آیات ۵۷ بقره، ۱۷۲ بقره، ۱۶۰ اعراف، ۸۱ طه تکرار شده است «از خوراکی‌های پاکیزه‌ای که به شما روزی داده‌ایم بخورید». خلاصه این که خداوند در این آیات شریفه لزوم استفاده انسان از انواع غذاها، میوه‌جات، زراعت‌ها و تنوع تغذیه را متذکر می‌شود.

امروزه ثابت شده که بدن انسان برای رشد، حیات و کسب انرژی دارای نیازهای چندگانه‌ای است که این مواد در گروه‌های مختلف پروتئین‌ها، کربوهیدرات‌ها، لیپیدها و ویتامین‌ها و املاح معدنی قرار می‌گیرند و تنها با تغذیه متنوع و متعادل از انواع خوراکی این نیاز برآورده می‌شود.

۷- امنیت غذایی تابعی از توسعه کشاورزی

در آیات ۲۲ تا ۲۹ از سوره مبارکه دخان خداوند داستان فرعون و غرق شدنش را بیان می‌کند ولی در آیات ۲۵، ۲۶، ۲۷ در رابطه با توسعه کشاورزی نکاتی وجود دارد.

﴿كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٢٥﴾ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍ ﴿٢٦﴾ وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَ ﴿٢٧﴾﴾

«چه بسیار باغات و چشمه‌سارهایی که از خود برجای گذاشتند * و زراعت‌ها و قصرهای باشکوه * و نعمات دیگر که در آن متنعم بودند».

﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَأَثَارُوا الْأَرْضَ وَعَمَرُوهَا أَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانَ اللَّهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلَكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ﴾

آیه ۹ سوره مبارکه روم هشدار می‌دهد که نسبت به مشرکان معاصر پیامبر برتری چشمگیری از نظر قدرت و نیروی مالی داشتند و سرنوشت دردناک آنها را درس عبرتی برای اینها قرار می‌دهد عبارت ﴿اِثَارُوا الْأَرْضَ﴾ در لغت به معنی «شخم زدن زمین است» ولی مفهوم وسیعی دارد و تمام اموری که مقدمه عمران و آبادانی توسعه نظیر عملیات کشاورزی برای زراعت و درختکاری و احداث قنوات تاسیسات و امکانات را شامل می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

﴿وَيُؤْتِكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَيْنَ وَبَيْنَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا﴾ ﴿١٢﴾

در آیه ۱۲ از سوره نوح خداوند یکی از پادشاهای ایمان آوردن به خدا را متنعم شمردن از توسعه کشاورزی ذکر می‌کند «... و باغ‌های سرسبز و نه‌رهای جاری در اختیارتان قرار دهد.»

در واقع این داستان حضرت نوح است که ایشان خطاب به قوم لجوج و سرکش این بار روی بشارت و تشویق تکیه می‌کند و به آنها وعده مؤکد می‌دهد که اگر از شرک و گناه توبه کنند خدا درهای رحمت را از هر سو بر آنها می‌گشاید. اما نعمات دنیا نظیر باغ‌های پربرکت و نه‌رهای پر آب طبق گواهی قرآن برای ایمان‌آوردگان موجب آبادی دنیا و آخرت است در بعضی از روایات آمده که وقتی این قوم لجوج از قبول دعوت نوح سر باز زدند خشک‌سالی و قحطی و سایر بلاها آنها را فرا گرفت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

از این آیات می‌توان چنین برداشت کرد که توسعه اقتصادی و افزایش توان تولید، خصوصا تولیدات کشاورزی نشانگر و شاخصه پیشرفت یک جامعه بوده اما چنین جامعه‌ای در صورتی رستگار می‌شود که تسلیم حق بوده و برنامه الهی که توسط پیامبرانش آمده را ﴿وَجَاءتْهُمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ﴾ گردن نهاده در غیر این صورت دچار خشم الهی خواهند شد. خلاصه این که توسعه مادی و اقتصادی و توسعه فرهنگ دینی در یک جامعه توحیدی به منزله دو بال پروازند که هر یک مکمل دیگری است.

امین غنایی از دیدگاه قرآن کریم

۸- تولید مدبرانه و آگاهانه

﴿لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ وَمَا عَمِلَتْهُ أَيْدِيهِمْ أَفَلَا يَشْكُرُونَ﴾

در آیه شریفه ۳۵ از سوره مبارکه یس خداوند می‌گوید «تا از ثمرات آن و دسترنج خویش بخورند. چرا سپاس نمی‌گویند»، همان‌طور که ملاحظه می‌شود

شرط تنعم از نعمت تغذیه در این آیه کار و تلاش برای تولید آن ذکر شده است. ولی اینکه این تولید دارای چه خصوصیتی باشد در آیات بسیاری به آن پرداخته شده از جمله در آیات:

﴿وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِّنْ أَعْنَابٍ وَزُرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنَوَانٌ وَغَيْرُ صِنَوَانٍ يُسْقَى بِمَاءٍ وَاجِدٍ وَنُفَضِّلٌ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ﴾

در آیه ۴ رعد، خداوند پس از ذکر زمین‌های کشاورزی و انواع باغات و محصولات و تفاوت آنها می‌گوید: «هرآینه در اینها برای خردمندان عبرت‌هاست».

﴿يُنَبِّئُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخِيلَ وَالْأَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

در آیه ۱۱ نحل، خداوند کشتزارها، نخلستان‌ها تاکستان‌ها و هر نوع میوه را مایه عبرت برای افراد اندیشمند دانسته است.

از دو آیه فوق می‌توان چنین استنباط کرد که تولید غذا بایستی با عقل معاش، نگاه و دانش تجربی صورت پذیرد.

﴿قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَأَبًا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرَوْهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِّمَّا تَأْكُلُونَ﴾

آیه ۴۷ سوره مبارکه یوسف، برنامه و مدیریت حضرت یوسف (ع) در جلوگیری از قحطی مصر را متذکر می‌شود «هفت سال پیایی بکارید و هر چه می‌دروید، جز اندکی که می‌خورید با خوشه انبار کنید».

در این آیه می‌توان لزوم نگاه کلان به امنیت غذایی در جامعه، برنامه‌ریزی و مدیریت منابع غذایی را درک کرد. قطعاً تولیدی ثمربخش خواهد بود که براساس برنامه ریزی زمان‌بندی شده و محاسبات مدیریتی باشد.

۹- عدم وابستگی به غیر مسلمانان در تأمین غذا

﴿الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ بِكُم مِّنَ الَّذِينَ قَالُوا أَنَّمَا اللَّهُ مُعَكَّمٌ وَإِن كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ قَالُوا أَلَمْ نَسْتَحِذْكُمْ وَنَمْنَعَكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فَاللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾

آیه معروف نفی سبیل در سوره مبارکه نساء ۱۴۱ ﴿وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا﴾ آیا هدف از این جمله تنها عدم تفوق کفار از نظر منطق بر افراد با ایمان است و یا پیروزی‌های نظامی، فرهنگی، سیاسی و مانند آن را نیز شامل می‌شود؟ از آنجا که کلمه سبیل به اصطلاح از قبیل نکره در سیاق نفی است و معنی عموم را می‌رساند از آیه استفاده می‌شود که کافران نه تنها از نظر منطق بلکه از نظر نظامی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و در کل از هیچ نظر بر مؤمنان چیره نخواهند شد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

﴿وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَى لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُبْتِ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِيهَا وَبَصْلِيهَا قَالَ أَسْتَبْدِلُونَ الَّذِي هُوَ أَدْنَىٰ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ أَهْبَطُوا مِصْرًا فَإِنَّ لَكُمْ مَّا سَأَلْتُمْ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَاوُوا بِغَضَبٍ مِّنَ اللَّهِ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيَّيْنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذَلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ﴾

آیه شریفه ۶۱ از سوره مبارکه بقره «و نیز بخاطر بیاورید زمانی را که گفتید: ای موسی هرگز حاضر نیستیم به یک نوع غذا اکتفا کنیم از خدای خود بخواه که از آنچه از زمین می‌روید از سبزیجات، خیار، عدس، پیاز برای ما برویاند، موسی گفت آیا غذای پست‌تر انتخاب می‌نمایید (اکنون که چنین است از بیابان) وارد مصر (شهر) شوید زیرا هر چه خواستید در آنجا هست. خداوند مهر ذلت و نیاز بر پیشانی آنها زد و مجدداً گرفتار غضب پروردگار شدند. چرا که آنها نسبت به آیات الهی کفر ورزیدند و پیامبران را به ناحق می‌کشتند این‌ها به خاطر آن بود که گناهکار، سرکش و متجاوز بودند».

یکی از تفاسیری که بر این آیه وجود دارد این است که اگر از غذاهای غیرمتنوعی در این بیابان بهره می‌گیرید در عوض ایمان دارید و آزاد و مستقل هستید اگر نمی‌خواهید بازگردید و باز هم اسیر فرعونیان شوید تا از باقی‌مانده سفره آنها و از غذاهای پر تجمل و وسوسه‌انگیزشان بهره برید، شما به دنبال شکم و خورد و خوراکید هیچ نمی‌اندیشید که آن روز برده و اسیر بودید و امروز آزاد و سربلند هستید.

در دنیای امروز که استعمارگران غربی در دنباله فرعونیان تاریخ قرار گرفته و وارث آنها گشته‌اند همواره سعی کرده‌اند نفوذ استثماری خود را بر سایر ملل بالخصوص کشورهای اسلامی با تزویر و ترفند محقق سازند و از این آیه به خوبی استفاده می‌شود که جامعه اسلامی نیاستی در هیچ مرحله‌ای برای تأمین غذای خود به کفار وابستگی داشته باشد. چه این وابستگی در تأمین منابع غذایی و یا در قالب فرهنگ تغذیه باشد.

رذایق

۱۰- امنیت غذایی زمینه ساز فرهنگ دینی

﴿فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هَذَا الْبَيْتِ ﴿٣﴾ الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِّنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِّنْ خَوْفٍ ﴿٤﴾﴾

در آیه ۴ از سوره مبارکه قریش، خداوند در مورد قبیله قریش فرموده که آنها را از گرسنگی نجات داد و از ناامنی رهایی بخشید در حالی که در آیه ۳ از این سوره علت بخشیدن این نعمات را ایجاد زمینه برای عبادت خدا ذکر کرده است، باز هم در این سوره مبارکه می‌بینیم که امنیت غذایی به‌علاوه امنیت اجتماعی زمینه‌ساز فرهنگ دینی در جامعه توحیدی می‌باشد.

۱۱- توزیع عادلانه غذا در جامعه اسلامی

﴿وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَ جَنَّاتٍ مَّعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا أَكُلُهُ وَالرَّيْثُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا﴾

وَعَمِيرٌ مُّشَابِهٌ كُلُّوْا مِنْ ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَآتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهِ وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ ﴿۱۴۱﴾

آیه ۱۴۱ انعام پس از ذکر آفرینش باغ‌های معروش و غیرمعروش برای انسان‌ها به‌طور خاص از محصولات دارای اهمیت اقتصادی و تغذیه‌ای برای انسان نام برده و تفاوت و تنوع این نعمات الهی را متذکر می‌شود. سپس پروردگار می‌گوید: «از میوه آنها هنگامی که به ثمر نشست بخورید ولی فراموش نکنید که به هنگام چیدن حق آن را باید ادا کنید». و در پایان فرمان می‌دهد که «اسراف نکنید زیرا خداوند مسرفان را دوست ندارد». با توجه به این که آیات پیش از آن سخن از احکام خرافی بت‌پرستان به میان آورده که از زراعت‌ها و دامداریشان نصیبی برای بت‌ها قرار داده و عقیده داشتند که این سهام بایستی تنها به خادمان بت‌ها رسیده و مردم فقیر و عادی از آن بی‌بهره هستند این آیه شریفه صریحاً با این احکام خرافی و تبعیض‌آمیز به مقابله پرداخته و می‌گوید خالق تمام این نعمات خداست و هم او دستور داده که از آنها بهره‌گیرید و البته اسراف نکنید بنابراین جز خدا که خالق آنهاست کسی حق تحریم و تحلیل آن نعمات را ندارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱).

سپس در جمله «اذا ثمر» با ذکر کلمه ثمر قبل از آن میان مفسران گفتگو است ولی ظاهراً هدف از این جمله این است که به مجرد آشکار شدن میوه بر درختان و خوشه و دانه در زراعت‌ها، بهره‌گیری از آن مباح و جایز است و بایستی حق مستمندان پرداخت شود و ادای این حق بایستی در موقع چیدن میوه و درو کردن محصول «یوم الحصاد» صورت گیرد. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

اما در مورد این که منظور از پرداختن حق به هنگام درو چیست بعضی معتقدند همان زکات واجب یعنی یک دهم و یک بیستم است ولی با وجود این که این سوره مکی می‌باشد و حکم زکات در سال دوم هجرت یا بعد از آن صادر شده چنین احتمالی بعید می‌نماید. در روایات بسیاری از اهل بیت (ع) این حق غیر از زکات معرفی شده، و منظور از آن چیزی است که به هنگام حضور مستمند در

موقع برداشت محصول به او داده می‌شود و حد معین و ثابتی ندارد. و براساس روایات اهل بیت (ع) استفاده می‌شود که این یک حکم استحبابی بوده که هنوز به قوت خود باقی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

تعبیر به کلمه یوم نیز ممکن است اشاره‌ای بر عزم و اراده آشکار بر پرداخت نصیبی به مستمندان و نیازمندان باشد و در روایات معصومین نیز بر این مطلب تأکید شده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

از آیه مذکور چنین می‌توان استنباط کرد که داشتن برنامه‌های کلان اجرایی و سازماندهی شده برای توزیع عادلانه تمامی مواهب اقتصادی نظیر غذا، بین اقشار مختلف جامعه اسلامی خصوصاً اقشار محروم از ضروریات جامعه اسلامی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

۱۲- مصرف بدون اسراف

در انتهای این آیه ۱۴۱ انعام، خدا می‌فرماید: ﴿وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾ اسراف به معنی تجاوز از حد اعتدال است و این جمله می‌تواند عدم اسراف در خوردن و یا عدم اسراف در بخشش بوده باشد. و نیز در آیه ۳۱ اعراف ﴿وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ﴾ کلمه اسراف کلمه بسیار جامعی است که هرگونه زیاده‌روی در کمیت و کیفیت و بیهوده‌گویی و اتلاف و مانند آن را شامل می‌شود و این روش قرآن است که به هنگام تشویق به استفاده کردن از مواهب آفرینش جلوی سوء استفاده از آن را گرفته و به اعتدال توصیه می‌کند. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱)

پس چنین نتیجه می‌شود که یک محور از امنیت غذایی در جامعه اسلامی با تأمین شدن غذای مورد نیاز واقعی حاصل شده و تغذیه تجمل‌گرایانه در اسلام جایی ندارد.

نتیجه

از جمع‌بندی آیات فوق‌الذکر چنین نتیجه‌گیری می‌شود که امنیت غذایی از نگاه قرآن کریم دارای محورهای زیر می‌باشد.

- ۱- با توجه به شباهت برخی نعمات دنیوی و بهشتی برای مؤمنان شاید بتوان این‌گونه نتیجه گرفت که بین امنیت غذایی در جامعه آرمانی اسلامی و بهشت توصیف شده در قرآن کریم نیز می‌تواند شباهت‌هایی وجود داشته باشد.
- ۲- اگر فرض بر این باشد که در مورد امنیت غذایی بین جامعه آرمانی اسلام و بهشت قرآنی شباهت‌هایی وجود دارد در نتیجه آن‌گونه که اهل بهشت به‌طور دائم به غذاهای بهشتی دسترسی دارند، دسترسی به غذا در جامعه اسلامی نیز باید همیشگی باشد (دسترسی دائم به غذا).
- ۳- مسلمانان بایستی در مورد دسترسی به غذا در آینده نیز اطمینان خاطر داشته باشند.
- ۴- جامعه اسلامی می‌تواند از انواع غذا و محصولات کشاورزی بهره‌مند گردد به شرط آنکه طیب و حلال باشند (تنوع تغذیه).
- ۵- تولید محصولات کشاورزی و مواد غذایی بایستی براساس مدیریت کلان، پیش‌بینی، برنامه‌ریزی و دانش تجربی صورت پذیرد.
- ۶- این نکته باید مورد توجه قرار گیرد که مسلمانان نباید در تأمین مواد غذایی به غیرمسلمانان وابسته باشند.
- ۷- ایجاد امنیت غذایی در جامعه اسلامی زمینه‌ساز توسعه فرهنگ دینی خواهد بود به شرط آنکه تمامی افراد جامعه به صورت عادلانه به غذا دسترسی داشته و مصرفی بدون اسراف داشته باشند.

پس می‌توان تعریف قرآنی برای امنیت غذایی را این‌گونه آورد:
«تولید آگاهانه و مدبرانه انواع غذاهای طیب و حلال در جامعه اسلامی بدون وابستگی به غیرمسلمانان و توزیع عادلانه آن به‌طوری که تمام افراد جامعه، دسترسی دائم به غذا داشته و از تأمین آن در آینده نیز مطمئن باشند و از آن بدون اسراف، مصرف کنند».

شاید بتوان این تعریف را به نظام اقتصادی نیز تعمیم داد با این بیان که نظام اقتصاد اسلامی بر مبنای تولید مدبرانه، توزیع عادلانه و مصرف بدون اسراف بنیان نهاده شده است.

پی‌نوشت‌ها

- 1- FAO (Food and Agriculture Organization): The State of Food
- 2- Availability
- 3- Accessilability
- 4- Adequacy
- 5- Sustainability

ع-قریه

فهرست منابع

قرآن مجید
آیت‌الله ناصر مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۸۱). تفسیر نمونه، ج: ۴- چ ۴۳. قم: دارالکتب الاسلامیه

یادداشت شناسه مؤلف

علی رزاقی؛ کارشناسی ارشد مهندسی کشاورزی بیماری‌شناسی گیاهی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران.

نشانی الکترونیکی: elm@sbmu.ac.ir

تاریخ وصول مقاله: ۱۳۸۷/۷/۱۸

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۸۷/۹/۲۷